

LIBRI MINIATI – LIBRI SCINOBRANI

Andelko BADURINA, Zagreb

Osim puke uporabne vrijednosti – za ruku, čovjek je stvarima uvijek dodavao još jednu, na prvi pogled suvišnu vrijednost – za oko. Katkad je to plod dokolice, a katkad smišljena htijenja ili potrebe.

«Ostane mu komad koji nije ni za što,
drvo krivo i kvrgavo;
Uzme ga i u dokolici marljivo izrezuje,
oblikuje ga umijećem nehotičnim,
dade mu lik čovječji;
ili izdjela od njega kakvu bezvrijednu životinju,
crljenkom je oboji, **grimizom** naliči,
premaže joj svaku pjegu.»

(Perliniens rubrica et rubicundum faciens fuco colorem illius:)

(Mudr 13,13-15.)¹

Kad Jahve određuje kakav hram želi, među inim kaže:

«prozore oblaže cedrovinom **crveno** obojenom».

(Jer 22,14)

U tim biblijskim citatima treba tražiti iskon naziva i značenja **rubrika** i **minijatura**, tim dodatnim vrijednostima knjige. Onomu o čemu se često govori i izvan liturgije, a što danas uobičajeno zovemo *minijaturama*, a bolji bi izraz bio *iluminacije* – nešto osvijetljeno, prosvjetljeno da ne bude slijepo.

Uobičajeno je mišljenje da naziv *minijatura* dolazi od lat. minus (komparativ od parvum) = manje > malena slika, pa će se nazivati i sitnoslikarijama, a minijaturisti sitnoslikarima. To je pak ispravno jedino za male sličice koje se pojavljuju i postaju

¹ Mudrac ovdje, doduše, govori o idolima koje čovjek pravi i kojima se utječe, ali oni mu ne mogu pomoći. No nama je vrijedna pažnje terminologija - tehnika ukrašavanja. Isto vrijedi i za Jeremijin tekst.

veoma česte u vrijeme bidermajera i nose se obješene oko vrata. Izvor je pak nazivu *minijatura* u crvenoj boji koja se dobiva iz zemlje – minij i cinober. Njihovu opisu Vitruvije u svojoj knjizi o graditeljstvu posvećuje cijela tri poglavlja.²

Ispravnije bi ipak bilo reći da je iluminacija sve ono na stranici knjige što nije crno ili bijelo, ono što je rasvjetljuje, razvedrava da ne bude jednolična. Crno je uvijek ono bitno, ono važno, ono uporabno, sadržaj. No i taj sadržaj ima svojih važnijih i manje važnih dijelova. Ima početak i kraj te se to označava. Početak se primjerice označava i riječima – «initium» ili «incipit», a kraj, iako ne uvijek, s «desinit». Poneki će srednjovjekovni redovnik, umoran od pisanja, na kraju odahnuti i napisati: «Deo gratias» - hvala Bogu da sam gotov. Početci pojedinih odjeljaka unutar teksta također se označavaju i naglašuju – najčešće povećanim prvim slovom, koje se stoga zove *inicijal*³. Latinski glagol *initiare* među inim znači i **obilježiti**. Kao što stolar prije nego što počne piliti dasku, najprije obilježi kako će je piliti ili kao što graditelj prije gradnje najprije nacrtava ono što kani graditi.

Način, pa tako i nazivlje, u organizaciji prostora prenosi se i na organizaciju stranice i knjige. U antičkome urbanizmu prevladava ortogonalni i pravokutni sustav (*cardo* i *decumanus* u kvadratu osnova su organizacije cijeloga grada), a isto možemo vidjeti i u obliku slova: pismo je *kvadrata*. Raspadom antike (dolaskom barbara) raspada se i organizacija gradova, a i pismo – kvadrata se mijenja, prelazi u *uncijalu* i *poluuncijalu*, od kvadratičnog u nepravilno. Zaobljeni oblik slova koji kasnije prelazi u *beneventanu* – zamršene kružne oblike. Organiziranje društva i prostora u Galiji, Franačkoj, donosi donekle i čišći, jasniji oblik slova – *karolinu*. Srednjovjekovno organiziranje gradova, koje biva spontanije, više organsko, nego planirano, ogleda se i u pisanju – *gotica* u svim svojim oblicima, od jasnijih kao što je «*littera bonnoniensis*» u Italiji do sasvim zamršenih kao što je gotovo nečitka *fractura* na sjeveru Europe.

Ako promotrimo samo pisanje i naglašavanje pojedinih dijelova teksta, isprva je to samo povećano i podebljano početno slovo, a kasnije se ono počinje naglašavati i bojom, i to opet ponajprije, kao i kod onoga biblijskog majstora, crvenom.

Budući da svi dijelovi teksta nemaju isti sadržaj, predmet o kojem se piše, počinje se i to označavati, također isprva povećanim slovima, a kasnije različitom bojom, i to opet crvenom. Katkad se drugom, opet crvenom, bojom pišu i upute kako treba čitati koji dio teksta, a koji se sam ne «čita», ne izgovara, nego je dodatak sadržaju. Tako je nastala uzrečica: «*Lege rubrum, si vis intelligere nigrum.*»⁴

² Usp. VITRUVIJE 1952. VII, 8. i 9. o miniju i 14. o purpuru, grimizu i njihovoj primjeni u arhitekturi.

³ Usp. DIVKOVIĆ, 1980. Za *initium* kaže: 1) početak, belli, orationis..., a za *illumino* osvjetliti, rasvjetliti ... *tp.* ukrasiti, rasvjetliti ... "tamquam stellis quisdam notat et illuminat orationem..."

⁴ O rubrikama više vidi RIGHETTI 1964. Zbog pisanja rubrika nastalo je i niz nesporazuma. Kao primjerice. kad latinskomu nevješti koludri ili koludrice u brevijaru glasno recitiraju i crvenim napisanu rubriku "Hic non dicitur: Gloria Patri." Ozbiljniji pak nesporazum danas imamo u obveznoj formuli odrješenja u sakramentu ispovijedi. Naime, u obredu ispovijedi u Ritualu pape Pavla V. iz 1614. tiskana je najprije molitva koju svećenik izgovara nad pokornikom položenih ruku, a iza toga je tiskano crvenom bojom (rubrica): *Deinde (uzdignutom rukom): "Ego te absolvo..."* Međutim u kasnijim izdanjima propustom slagara

Izraz *rubrica* rabi se i u pravničkoj literaturi, pa će Kvintilijan reći: «Rubricam vocant minium quo tituli legum adnotabantur.»⁵ Budući da su bile pisane crvenom bojom, te se upute latinski zovu **rubricae** – crvenice ili, kako ih Ciceron naziva, **miniati** = crvenicom obojeni (DIVKOVIĆ), grčki **miltos** = crljenka (SENC), staroslavenski **čr'vlenьсь** (MIKLOSICH) ili **čr'vlenice** (RIMBSKI).⁶

Te su oznake isprva bile zaista samo to, a kasnije su se počele sve više naglašavati, povećavati, dodavani su im ukrasi, isprva samo grafijski, a zatim i likovni, uzeti iz biljnog svijeta, pa onda i životinjskog, sve do ljudskih likova, da bi u kasnome srednjem vijeku one od dekoracije prešle u naraciju, kratko prepričavanje sadržaja teksta ispred kojeg stoje: postaju tzv. **litterae historiatae**, slova koja pripovijedaju. Od znaka nastaje pripovijest, od geste cijeli teatar. Dodatak - ukras polako će nadvladavati bitnost, sadržaj - tekst.

Na svojem vrhuncu a pred sam svoj kraj, nakon izuma tiska, u drugoj polovici XV. stoljeća, ova će umjetnost biti najsažnija, najraskošnija, kao da se brani pred naletom i konkurencijom tiskane knjige. Sam okvir, obrub teksta (margo), više nije bijeli slijepi okvir, nego je veoma raskošan, tako da privlači svu prvu pažnju gledatelja, a katkad i odvlači pažnju čitatelja od predmeta njegova interesa, teksta.

Način na koji se to označavanje izvodilo dobio je i svoje ime, naziv tehnike, a i to se tijekom povijesti mijenjalo. Kako su se u ranome srednjem vijeku taj način i tehnika nazivali, ne znamo, ali već nam Dante daje prve naznake rješavanja tog pitanja. Kada uspoređuje iluminatore Oderisija iz Gubbija (†1299.) i Franca iz Bologne (na prijelazu XIII. u XIV. st.) u XI. pjevanju svojeg Čistilišta, pjeva:

«Oh! – diss'io lui – non se' tu Oderisi
l'onor d'Agobbio e l'onor di quell'arte
ch'alluminar chiamata e in Parisi?»

«Frate – diss'elli – piu ridon le carte
che penneleggia Franco Bolognese:
l'onor e tutto or suo e mio in parte».

Našijenci to prevedoše:

ono *deinde* tiskano je crnom bojom kao i ostali tekst, pa su svećenici sve do II. vatikanskog sabora to izgovarali kao obvezni dio formule odrješenja.

⁵ QUINTILIANUS XII. 3, 11.

⁶ Nazive rubrika, inicijal, iluminacija, minijatura naši leksikografi prevode: DIVKOVIĆ 1900. (1980): s. v. **rubrica** [ruber] crvena zemlja, navlastito za bojenje (*Plaut. Hor.*); **miniatius**, **minianus**, adj. [minium]: rumenicom bojadisan, rumeničast. - MAREVIĆ 2000: s. v. **initi/are** tr: posvetiti, uvesti, uputiti. 2. *Tert.* krstiti, obilježiti znakom križa. **Rubrica** 1. Col. Hor. Pl. crvena zemlja, navlastito za bojenje. 4. *tisk.* u povijesti tiskarstva naziv za početna slova, odjeljke, naslove ili podnaslove što se običava pisati crvenim (velikim) slovima. 5. *Dig.* odjeljak, razdjel, stupac teksta u knjizi ili u novinama. 6. *Dig.* naslov zakona napisan crvenom bojom ... 7. naslov knjige ispisan crvenom bojom; **miniare**, tr. *Plin.* orumeniti, obojati crvenom bojom; **miniatur/a nlt.** (pictura minutissima) minijatura, sitnoslikarstvo; **miniatius** adj. ocrcvenjen, označen crvenim. - MIKLOSICH 1850: s. v. **čr'vlenьсь**, **miltos**, rubrika. - SENC 1910: s. v. **miltos** crvenilo, minija, crljenka (*Her. 4,292; 7, 68*) - RIMBSKI 1893: p. XXII: (naslov u uvodu misala) **čr'vlenice** ob'čee misala.

«Nisi l' ti Oderisi, rijeh, «što slove
ko Gubbija čast i čast vještine koja
enluminer se u Parizu zove?»

«O brate, reče, «vedrija je boja
što teče Francu iz Bologne s kista;
njegva je slava sad, a prođe moja.»⁷

Zanimljiv je naziv koji Dante upotrebljava: «*piu ridon le carte*». Te su stranice «nasmijane», hoće reći, nisu sumorne i suhoparne. Te su knjige za njega «*libri ridenti*». Dante ovdje upotrebljava pariški naziv: *alluminar* (naši rabe izraz *enluminer*, prema suvremenome francuskom nazivu). Kao da ne zna da se nekako u isto vrijeme i u Italiji upotrebljava naziv *illuminare*. Naime iz XIV. nam je stoljeća sačuvan traktat o ukrašavanju knjiga «*De arte illuminandi*» anonimnoga pisca (*teoretičara*), koji se čuva u Biblioteca Nazionale u Napulju (Latini, MS. XII. E. 27).⁸

Nedoumicu oko nazivlja donijet će nam i Vasari kada u svojim *Vitama* piše o Kloviću ovako: “Nikada još nije postojao, niti će se u slijedećim stoljećima pojaviti tako rijedak i vrstan *minijaturist* (miniature) ili, možemo reći, *slikar sitnih stvari*, (dipintore di cose piccole), kakav je don Julije Klović, jer on je daleko nadmašio sve koji su se bavili tom vrstom slikarstva.”⁹ Vasari doduše ima i pravo jer je Klović u svojim djelima gotovo potpuno zanemario *tekstualni sadržaj* i nadredio mu *likovni* - slika *male slike* preko čitave stranice bez ijednog slova.

Anonimni francuski teoretičar iz 17. stoljeća ponovno će se baviti razlikom između slikarstva i iluminatorstva, te će u traktatu koji je preveden na talijanski pod naslovom “*Trattato di miniatura*” iluminaciju nazivati *miniatura*. Naglašava razliku između iluminacije (minijature) i slikarstva, pa u prvom poglavlju doslovce kaže za minijaturu: “*Essa e piu delicata. Vuole essere guardata da vicino. Non si puo farla bene che in piccolo. Non la si lavora che sopra le pergamene, o sopra le Tavolette. E i colori non si stemperano che con l'aqua di gomma.*”¹⁰

U bibliografiji pak o «ukrašavanju» knjiga koju možemo pratiti od 30-ih godina 19. stoljeća, kada se počinje pisati o ovoj tematici, u pojedinim jezicima susrećemo sljedeće nazivlje: **Talijani** upotrebljavaju nazive *la miniatura* i *libri (codici) miniat*. U njihovoj bibliografiji nikad nisam sreo termin *illuminati*. **Nijemci** najčešće upotrebljavaju izraz *Die Buchmalerei*, a nešto rjeđe *Miniaturmalerei* ili *Miniaturen*. «**Bečka škola**» ustalila je uglavnom izraz *Die Illuminierte Handschriften*. **Englezi**

⁷ ALIGHIERI 1976: XI, 79-85.

⁸ SCHLOSSER-MAGNINO 1922: 11. Francuzi ga prevode: *l'art d'enluminure*, a Englezi: *The Technique of Manuscript Illumination*.

⁹ Usp. PELC 1998: 22.

¹⁰ FORMAGIO – BASSO 1960: 74-76. “Ona je nježnija. Želi biti gledana izbliza. Može se dobro izvesti samo u malom. Radi se samo na pergamentu ili Pločicama. I boje se razrjeđuju samo gumenom vodom (gumiarabikom).”

rabe termin *Illuminated Manuscripts (Books)* ili *Miniatures*.¹¹ **Hrvati** uglavnom upotrebljavaju izraz *minijatura* i/ili *sitnoslikar(stvo [Kukuljević])*. Tek Kniewald 1944. upotrebljava izraz *iluminacija*, dok će 1958. upotrijebiti izraz *sitnoslikar* [Felix Petančić]).

A naši glagoljaši?

Od prve pojave pisma naši glagoljaši ne samo da prevode latinske tekstove, liturgijske i teološke, koji su im nužni za vršenje njihove službe, nego i revno prate suvremena europska zbivanja u ukrašavanju tih tekstova, pa čak prevode i naziv tehnike kojom se to čini. Pri tome oni umjesto minija upotrebljavaju cinober, pa bismo ove knjige mogli nazvati **libri scinobrani**. Za to nam je vjeran svjedok Novljanski blagdanar iz 1506. g. koji se čuva u Arhivu HAZU.¹² U kolofonu tog rukopisa nalazimo navedene sve koji su sudjelovali u njegovu nastajanju i vrstu posla koji su obavili, kao i okolnosti u kojima je rukopis nastao. U *explicitu* na f. 103v doslovce stoji: «S'vršene esu k'nige te ke se zovu Blagdanar na slavu b(o)žiju i s(ve)te Marie i nega s(ve)tih. I **pr(è)pisah'** e is knjig' poč'tovana muža g(ospo)d(i)na Filipa v Novom'. I **is'pisah'** e ja pop' An'drii v' Novom'. v' kući s(ve)tih' mučenik Kuz'mi i Domijana. I s'vršene biše miseca av'gus'ta dan' 28 na dan s(ve)tago Av'gus'tina biskupa i ispov(è)dnika. na let' g(ospo)dnih' 1506.» [*Zatim crvenom bojom:*] «A **doscinobrah'** je ja fratar Stipan' z otoka Krčkoga ocu priuru fratra Ivanu Pažaninu ki biše va to vrime». Ono «prèpisah'» možda znači „preveo sam“¹³, «ispisah'» „pisao sam“, a «doscinobrah'» „dovršio sam ih ukrašavanjem cinoberom“. U Blagdanaru osim grafijskih ukrasa nema raskošnijih ilustracija, ali ipak za to ukrašavanje pisar rabi izraz «scinobrati».

Prema iznesenom, iluminirane knjige mogli bismo zvati: latinski *libri miniati* i *illuminati*, danteovski *libri alluminati* i/ili *ridenti*, glagoljaški *libri scinobrani*, a suvremeno hrvatski, dosljedno Bečkoj školi, *iluminirani rukopisi*.

¹¹ Podatci uzeti iz kataloga talijanske izložbe Mostra storica nazionale della miniatura, održane u Palazzo Venezia u Rimu 1953., koji sadrži 399 jedinica, i iz knjige JACOBI 1991., koja sadrži 646 bibliografskih jedinica. (Ni jedna od njih ne donosi nijedan naslov iz Hrvatske.)

¹² Opširnije o Novljanskom blagdanaru vidi ŠTEFANIĆ 1969: 219-224.

¹³ MIKLOSICH 1850: glagol prepisati prevodi: apografein *describere*. *krm.*

LITERATURA

- ALIGHIERI, D. 1976. *La Divina commedia, Božanstvena komedija*. Zagreb: Liber i Matica hrvatska.
- DIVKOVIĆ, M. 1900. (1980.) *Latinsko-hrvatski rječnik*. Pretisak. Zagreb: Naprijed.
- FORMAGIO, D. i BASSO, C. 1960. *La miniatura*. Novara: Istituto geografico de Agostini.
- JACOBI, C. 1991. *Die Buchmalerei. Ihre Terminologie in der Kunstgeschichte*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 150-182.
- KURZ, O. 1937. *La letteratura artistica (V. Schlosser.) Appendice*. London: «LA NUOVA ITALIA» Editrice.
- MAREVIĆ, J. 2000. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MIKLOSICH, F. 1850. *Lexicon linguae slavicae veteris dialecti*. Vindobonae: Apud Gulielmum Braumueller C.R. Bibliopolam Aulicum.
- MOSTRA STORICA NAZIONALE DELLA MINIATURA, catalogo a cura di Giovanni Muzzioli. 1954. Firenze: Sansoni, XI-XXXIX.
- RIMBSKI 1893. *Rimьski misal slavěnskimiь ezikomь* (Parčičev). Romae: Typographia Polyglotta.
- PELC, M. 1998. *FONTES CLOVINIANAE*. Zagreb: Matica hrvatska.
- QUINTILIANUS, M. F. *De institutione oratoria*.
- RIGHETTI, M. 1964. *Storia Liturgica, I*. Milano: Ancora.
- SENC, S. 1910. *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. Vlada.
- SCHLOSSER-MAGNINO, J. 1922. *La letteratura artistica*. Firenze: «LA NUOVA ITALIA» Editrice.
- ŠTEFANIĆ, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I. dio*. Zagreb: JAZU.
- VITRUVIJE, M. P. 1952. *O arhitekturi*. Sarajevo: Svjetlost. (Vitruvius, M. P., *De architectura libri decem.*)

Sažetak

Opis, značenje i razvoj različitih naziva za likovnu opremu rukopisnih knjiga kroz povijest. Od jednostavnog označavanja početka pisanja do opširno oslikanog sadržaja teksta pred kojim se nalaze – rubrika, inicijal, minijatura, iluminacija. Glagoljaši za to upotrebljavaju naziv «scinobрати» (obojiti cinoberom).

Ključne riječi: inicijal, rubrika, iluminacija, minijatura, minij, cinober

Zusammenfassung

LIBRI MINIATI – LIBRI SCINOBRANI

Die Beschreibung, die Bedeutung und die Entwicklung der Terminologie der bildende Ausstattung des Handschriftes durch die Geschichte. Von des einfaches Bezeichnungen der Anfang der Schreiben, bis zum ausführliche Darstellung der Inhalt der Text von dem sich finden – Rubrik, Initiale, Miniaturen, Illuminationen. Die Glagolitär diese Arbeit nennen – «scinobрати» (mit dem Zinnober bemalen).

Schlüsselwörter: Initiale, Rubrik, Illumination, Miniatur, Minium, Zinnober

Izvorni znanstveni članak

Autor: Anđelko Badurina

Samostan franjevac trećoredaca glagoljaša Odra, Zagreb